

С.В. Іванова

КУЛЬТУРНО-ІСТОРИЧНІ ПРОЦЕСИ В ПІВНІЧНО-ЗАХІДНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І (кінець IV—III тис. до н. е.)

Стаття присвячена реконструкції культурно-історичних процесів у Північно-Західному Причорномор'ї наприкінці IV—III тис. до н. е., в період, який співвідноситься з фіналом енеоліту та ранньою бронзовою добою. Встановлено, що інтеграційні процеси в пізньому енеоліті привели до формування в регіоні буджацької культури на основі місцевого протобуджацького горизонту.

Ключові слова: усатівська культура, буджацька культура, катакомбна культура, культурно-історичні процеси, торговельна колонізація.

Проблемна ситуація. Аналіз археологічного матеріалу та розгляд на його тлі культурних контактів і культурних трансформацій дозволяє реконструювати історичний розвиток регіону наприкінці IV—III тис. до н. е., а також показати роль населення Північно-Західного Причорномор'я в культурно-історичних процесах Південно-Східної та Центральної Європи. Наприкінці IV — на початку III тис. до н. е. тут проживало населення усатівської культури та деяких інших археологічних культур і культурних груп енеолітичної епохи. У цей же час формується буджацька культура — одна з найяскравіших культур не тільки в степовому Причорномор'ї, а й в усьому ареалі ямної культурно-історичної спільноти (рис. 1, 1). Другою половиною III тис. до н. е. датуються пам'ятки окремих катакомбних культур регіону (рис. 1, 2). Знахідки в Подунав'ї, на Балканах, у Карпатській улоговині пам'яток буджацької і катакомбних культур вказують на певні відносини населення різних регіонів.

Досить виразна культурна специфіка регіону пов'язана з тим, що він розташований на стику двох культурно-історичних зон, двох світів — землеробського Балкано-Карпатського ареалу та скотарів Великого Степу. Тому особливістю Північно-Західного Причорномор'я була схильність його населення до активної взаємодії з іншокультурним оточенням. З іншого боку, Північно-Західне Причорномор'я виділяється як особливий географічний регіон, де поєднані степові простори, розгалужена річкова мережа та наявність солеродних лиманів.

© С.В. ІВАНОВА, 2015

Незважаючи на досить обґрунтовану дослідниками загальну концепцію та класифікацію міграцій у стародавніх суспільствах, з'ясування їх причин і наслідків, протягом багатьох десятиліть історія населення Північно-Західного Причорномор'я все ще розглядається переважно в руслі давно застарілих теорій завойовницьких походів на захід. Такий підхід, на наш погляд, спотворює не лише історію регіону, а й роль і місце стародавнього степового населення в історії Південно-Східної та Центральної Європи. З наявних інтерпретацій буджацьких міграцій цілком можна виключити такі пояснення, як вимушена міграція, військова експансія, «перше великомасштабне переселення епохи бронзи» або «потужна хвиля степовиків, яка асимілювала на своєму шляху ряд місцевих культур» (Дергачев 2000, с. 189, 190; Бочкарев 2002, с. 48; Коробкова, Рысин, Шапошникова 2005—2009, с. 224; Гимбутас 2006, с. 444). Досить суперечливою є теза про те, що ямна культурно-історична спільнота мала потужний вплив на процес культурної трансформації Європи (Harrison, Heyd 2007, р. 194—201; Демченко 2013, с. 153).

Попередні узагальнюючі роботи та монографічні дослідження різних авторів, що ґрунтувалися на археологічних джерелах Північно-Західного Причорномор'я, написані ще в минулому столітті та присвячені здебільшого систематизації археологічного матеріалу та характеристики археологічних культур. Історичні аспекти, зазвичай, викладені досить стисло й узагальнено, обмежуючись переважно констатацією тих чи інших культурних зв'язків і міграцій. Виділені культурно-історичні контакти на сьогодні вже некоректні через нероз-

Рис. 1. Ямна (1) та катакомбна (2) культурно-історичні спільноти та їх оточення

робленість на момент написання робіт багатьох аспектів: культурної атрибуції частини археологічних пам'яток і артефактів, абсолютної хронології та синхронізації низки культур Балкано-Карпатського регіону.

Накопичені до теперішнього часу археологічні джерела Північно-Західного Причорномор'я і Балкано-Карпатського регіону, кадастр

радіовуглецевих дат різних культур, а також міждисциплінарні дослідження дозволяють відтворити історію населення регіону в динамічному контексті культурного оточення, на тлі природно-кліматичних умов і з урахуванням геолого-географічних даних. Зазначимо, що поняття «культурно-історичні процеси» щодо археології та давньої історії включає два основні компонен-

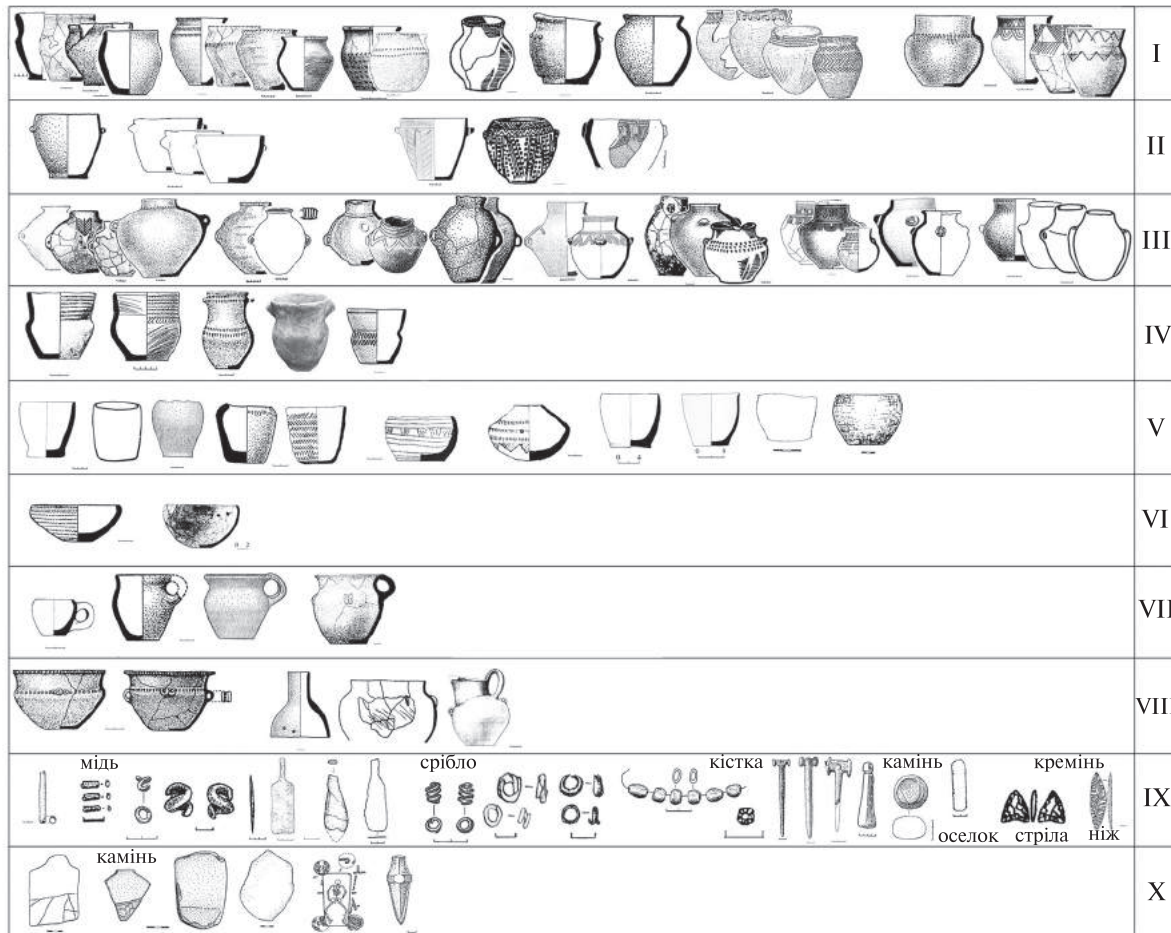

Рис. 2. Основні характеристики раннього етапу буджацької культури

ти (внутрішній і зовнішній), які знайшли відображення в археологічних реаліях. Перший пов'язаний з внутрішнім розвитком соціуму, другий — з його місцем у часі та просторі, тобто з процесами міграцій і переміщень, встановленням тих чи інших типів контактів. Обидва компоненти взаємопов'язані, при цьому в різних ситуаціях та на різних часових відтинках один з них може домінувати, впливаючи на другий. Саме в такому аспекті розглянуто культурно-історичні процеси в межах цієї статті.

Археологічна культура — це сукупність матеріальних пам'яток, які належать до однієї території і часу та мають спільні риси (Монгайт 1967, с. 53—76). Пам'ятки ранньої бронзової доби окремого географічного ареалу — Північно-Західного Причорномор'я — належать, перш за все, до ямної культурно-історичної спільноти. Але вони відрізняються локальними особливостями — насамперед, керамікою, яка характеризується виробленими в цьому конкретному регіоні специфічними формами, концентрацією виробів зі срібла та міді. Є деякі відмінності і в поховальному ритуалі — це переважання західного орієнтування не-

біжчиків, розташування поховань під курганням насипом по колу, дузі або спіралі. Розгляд археологічного матеріалу надає нам можливість підтвердити й обґрунтувати припущення дослідників (Клейн 1975, с. 302—303; Черняков 1979) про існування у Північно-Західному Причорномор'ї особливої (нерушайської за Л.С. Клейном, буджацької за І.Т. Черняковим) культури ранньої бронзової доби. На відміну від Л.С. Клейна, який виносить її за межі ямної культурно-історичної спільноти, ми вважаємо цю культуру складовою її частиною. Водночас аналіз джерел не дозволяє погодитися з думкою І.Т. Чернякова про пізнє датування буджацької культури: нові дані дозволяють синхронізувати її з ямною спільнотою загалом, виділити в ній ранній і пізній етапи. Хронологічними реперами при цьому виступають не тільки радіовуглецеві дати¹, але і зіставлення з колом синхронних культур Балкано-Карпатського

¹ Найвні радіовуглецеві дати дозволяють визначити час існування буджацьких пам'яток регіону в діапазоні 3300/3200—2200/2100 BC, що відповідає датуванню ямної культури Степового Причорномор'я (Rassamakin, Nikolova 2008).

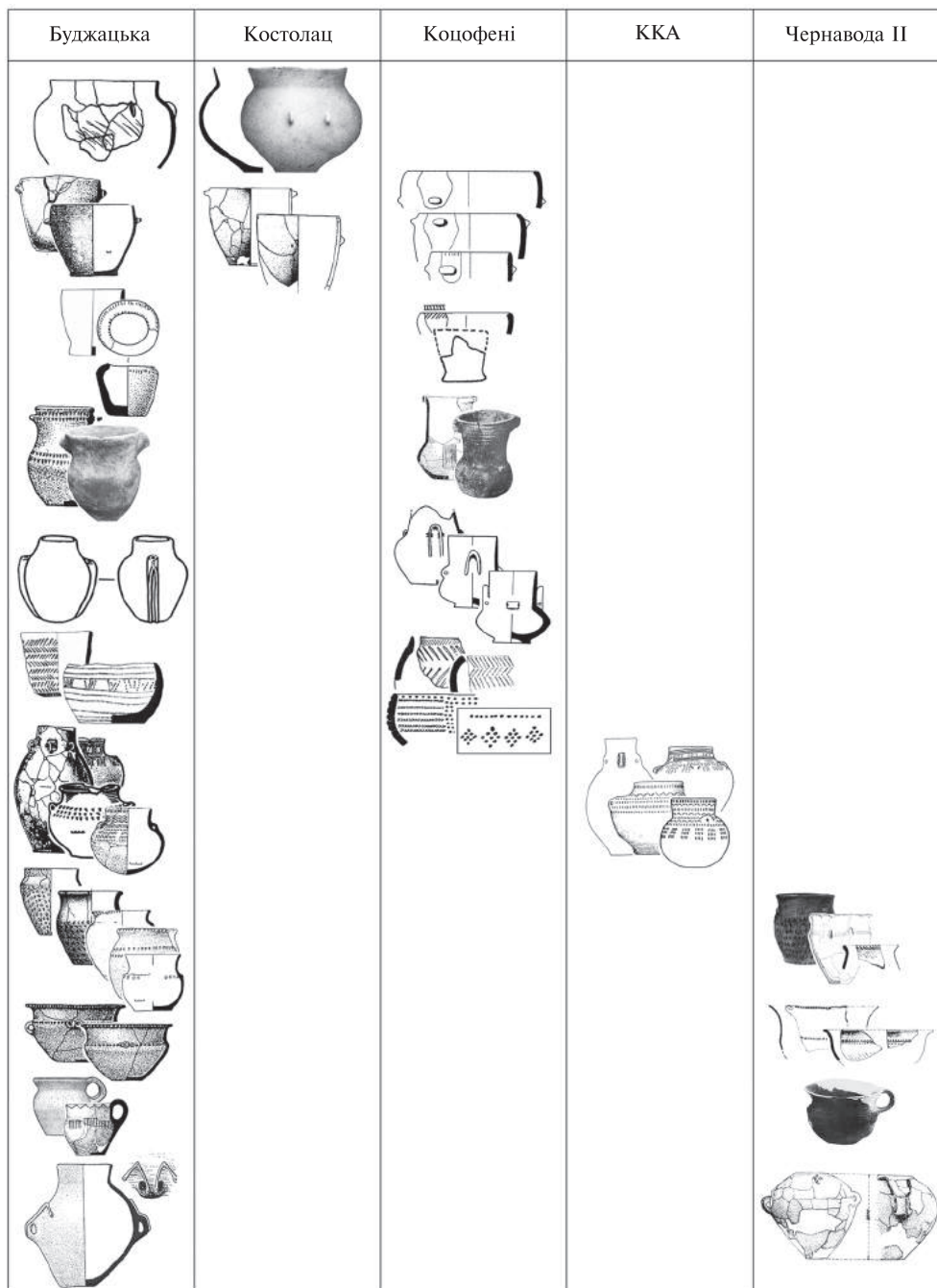

Рис. 3. Паралелі в буджацькій кераміці та кераміці культур Карпато-Дунайського регіону першої половини III тис. до н. е.

регіону, звідки залучено зразки посуду деяких типів. Наприкінці IV—III тис. до н. е. Північно-Західне Причорномор'я було певним осередком культурогенезу, ареалом формування технологічних інновацій, пов'язаних з металургією (особливий осередок металообробки), імпульси з якого поширювалися у подальшому в різних напрямках.

Культурна ситуація в Північному Причорномор'ї у пізньому енеоліті — ранньому бронзовому віці. Пізньоенеолітичний (протобуджацький) горизонт Північно-Західного Причорномор'я

відбиває загальні культурно-історичні тенденції степового Причорномор'я, тут відбувалися інтеграційні процеси різних енеолітичних культурних традицій (Іванова 2015). Але він відрізняється і своєрідністю, викликаною імпульсами з ареалу трипільської культури (вихватинської культурної групи на початковому етапі та гордінештської — на пізньому). Особливий «колерит» надає також поширення населення — носіїв культурних традицій Чернавода. З початком формування усатівської культури ситуація в степу змінюється, виділяються

два досить самостійних ареали — Попруття (де домінують гордінештські традиції) й Подністров'я (з переважанням вихватинських рис). Пам'ятки Буджацького степу більше тяжіють до першого з них. Надалі на Дністрі з'являється поствихватинський пласт (Кирилень), на Пруті цей пласт відсутній. У фіналі енеолітичної епохи поширюються комплекси животилівського типу (Животилівка—Вовчанськ), поховання зі скорченими на спині кістяками.

Аналіз археологічного матеріалу дозволив дійти висновку, що інтеграційні процеси різних культурних традицій (усатівської, квітнянської, нижньомихайлівської, животилівської, постстогівської, чернаводської тощо) та інтенсифікація культурно-історичних процесів привели до формування буджацької культури на базі місцевого, протобуджацького горизонту². На місцеве походження населення вказують як антропологічні дані (Круц 1997, с. 380—383), так і елементи поховальної обрядовості та матеріальної культури населення Північно-Західного Причорномор'я пізнього енеоліту — ранньої бронзової доби. Особливості ранніх буджацьких комплексів можуть вказувати на витоки обрядових рис і формування матеріальної культури населення. Стратиграфічна позиція частини ранніх поховань, які мають радіовуглецеві дати, та їхні деякі синкретичні риси дозволяють відносити такі поховання до протобуджацького або ранньобуджацького горизонту. Власне ранні буджацькі пам'ятки синхронні ранньоямним у різних регіонах ямної культурно-історичної спільноти, формування якої дослідники визначають фіналом IV тис. до н. е. (Rassamakin, Nikolova 2008).

Матеріальна культура буджацького населення. Буджацька культура була найпотужнішою культурною спільнотою в регіоні впродовж кінця IV—III тис. до н. е. (джерельна база 2632 поховання). Культура характеризується своїми особливостями — перш за все, плоскостонною керамікою. Виділяється колекція металевих виробів: ножі, мідні чи бронзові шила, спіралеподібні підвіски з міді та срібла, мідні пронизки та обоймочки, що були складовою частиною браслетів. Серед крем'яних виробів — сокири, вістря стріл, серед кам'яних — шліфовані сокири та сокири-молоти, знаряддя праці, зокрема і пов'язані з металообробкою, чинбарством, деревообробкою, роботою з кісткою та рогом. Особливо слід відзначити наявність залишків 17

² Це був не культурний моноліт, а конгломерат більш-менш синхронних культур.

дерев'яних возів у похованнях. Переважає зібганий на спині стан небіжчиків (57,2%). Правосторонньо розташовані небіжчики (з нахилом на бік, на боці) складають 23,6%, лівосторонньо розташовані — 19,2%.

Скоріш за все, спосіб життя племен буджацької культури об'єднував досить рухливе скотарство та напівосідле землеробство. Про існування останнього свідчать палеоботанічні та палінологічні дослідження. Населення вирощувало карликову пшеницю, пшеницю-однозернянку, ячмінь і просо (Кузьминова 1990, с. 261—263). Як підсобні промисли, мабуть, були поширені полювання, рибальство та збиральництво. Непрямі дані свідчать, що у ямних племен господарська діяльність відрізнялася відносним різноманіттям (гончарство, металообробка, обробка дерева, каменю, кременю, шкіри, кістки), але не всі її галузі знайшли відбиток у поховальному обряді.

Системний підхід до вивчення археологічного матеріалу, дані абсолютного датування, виявлення імпорту та запозичень в інвентарі культур Північно-Західного Причорномор'я дозволили уточнити хронологію та періодизацію культур регіону. В їх історичному розвитку впродовж кінця IV—III тис. до н. е. виділяються два етапи — ранній і пізній. Основним змістом раннього етапу стали: формування буджацької культури на основі місцевих енеолітичних і ранньобронзових традицій; сприйняття іншопольтурних впливів, які визначили своєрідний її вигляд; просування на сусідні території. Перебудова зв'язків, нові напрями контактів, поява в ареалі Північно-Західного Причорномор'я каткомбного населення зі сходу, а також вплив цих подій на культурно-історичний розвиток регіону — є відмінними рисами пізнього етапу. Умовною межею між етапами вважаємо середину III тис. до н. е. (2600/2500 BC). Саме цей період характеризується найбільш вираженими трансформаціями в культурних масивах довкілля. Виконаний на основі стратиграфічного та порівняльно-типологічного методів аналіз керамічного комплексу та інших артефактів дозволив визначити взаємозв'язки та взаємовпливи населення Північно-Західного Причорномор'я у вказані періоди.

Ранній етап буджацької культури (перша половина III тис. до н. е.). Серед характерних артефактів раннього етапу слід назвати кераміку, яка є своєрідною «візитівкою» буджацької культури — так зв. «буджацькі банки», амфори й амфороподібний посуд, а також срібні та мідні прикраси, металеві знаряддя праці та

Буджацька культура	Загально-європейський горизонт	Моравська група	Середньо-германська група	Шнурові традиції
				+
				+
				+

Рис. 4. Кераміка з буджацьких поховань і її паралелі в культурах шнурової кераміки, перша половина III тис. до н. е.

вози (рис. 2). Усатівські впливи на цьому етапі проявилися не стільки в запозиченні артефактів, скільки у сприйнятті певних традицій, перш за все, металообробки міді. На наш погляд, є підстави виділяти не усатівський (Рындина 1993), а усатівсько-буджацький (або північно-західний) осередок металообробки³, зі взаємопов'язаними (але відмінними від ін-

ших осередків) традиціями обробки міді та бронзи (Каменский 1990, с. 248–252).

Усатівська та буджацька культури виділяються серед синхронних утворень Степового Причорномор'я також колекцією срібних прикрас. Саме від усатівського населення, ймовірно, були отримані відомості про родовища срібла, а також сприйняті напрямок і рівень культурних контактів, особливе місце серед яких займала культура Коцофені. Найхарактерніші типи буджацького посуду (неорнаментовані банки)

³ Щиро дякую Є. Гаку за консультацію щодо цього питання.

мають аналоги в культурах Коцофені та Костолац. На ранньому етапі можна виділити кераміку й окремі елементи посуду, що є в культурах Чернавода II, Езеро, Езерово II, культурних групах румунської Молдови Алдешті та Тирпешті (рис. 3). Окремі посудини мають широке коло аналогій, оскільки вони характерні для багатьох культур Балкано-Дунайського ареалу (амфори, кубки). Досить виражені зв'язки з культурами центральноєвропейського кола — кулястих амфор і шнурової кераміки (рис. 4). Таким чином, встановлення контактів з культурним оточенням на великих теренах уже на ранньому етапі буджацької культури сприяло формуванню її особливостей (рис. 5). При цьому ми вважаємо, що лише мала децима посудин є імпортом, решта належать до наслідування й переробки. Східний напрямок зв'язків менш виражений, ніж західний: з першим, імовірно, пов'язане походження круглодонного посуду та пласкодонних горщиків з невеликим вінцем (рис. 6), поодиноких молоточкуватих шпильок, частини кременевої сировини.

Пізній етап буджацької культури (друга половина III тис. до н. е.). У середині III тис. до н. е. в культурній ситуації Північно-Західного Причорномор'я та в матеріальній культурі його населення відбулися певні зміни. У цей період, як і раніше, домінує буджацька культура. Але в середині III тис. до н. е. просунулися зі сходу групи катакомбного населення, які співіснували з буджацьким упродовж певного часу. Зміни від раннього до пізнього етапу проявляються у двох аспектах — розвиток власне буджацьких характеристик і сприйняття іншокультурного впливу. У матеріальному комплексі відбуваються зміни: домінують нові типи горщиків, з'являються нові форми посуду (аски, кубки зі шнуровим орнаментом), але зберігаються банки й амфороподібний посуд, амфори, розширюється асортимент виробів з кременю, з поховань зникають дерев'яні вози (рис. 7; 8).

Ослаблення або занепад європейських культур попереднього етапу, поява нових або переміщення вже відомих культур вплинули на характер контактів і зв'язків буджацьких племен та на образ матеріальної культури загалом. Встановлюються контакти з синхронними культурами Карпатського басейну Глина III-Шнекенберг, Мако-Косігі-Чака (рис. 9). Тривають зв'язки з культурами шнурової кераміки (рис. 10), деякий час — з культурою кулястих амфор. Культурні трансформації відбуваються в останню чверть III тис. до н. е., коли близько 2200 р. до н. е. (також зі сходу) приходить нове населення, що пов'язане з куль-

турним колом Бабіне. Залишки буджацьких і катакомбних племен, мабуть, були асимільовані мігрантами. Їхня історія, як і історія нових культурних утворень Європи, пов'язана вже з подіями II тис. до н. е.

Зв'язки зі східними територіями на обох етапах слабо виражені, проявляючись переважно в Побужжі. У матеріальній культурі буджацьких племен зрідка виявляються контакти з катакомбним населенням, що відбилося на типах горщиків, у появі приземкуватих форм кераміки.

Катакомбні культури Північно-Західного Причорномор'я. Розгляд пам'яток (531 поховання) демонструє, що вони за своїми характеристиками не виділяються з катакомбної культурно-історичної спільноти. Більшість поховань зіставна з інгульською катакомбною культурою (97,6 % загалом). Традиційно виділяються три типи поховальних споруд: катакомби, підбійні камери та прості ями. Переважають катакомби, до яких належать понад 80 % споруд. Інвентарем супроводжувалися близько третини катакомбних поховань, домінує кераміка. Знаряддя праці та зброю виготовлено з кременю, каменю, металу, кістки, мушель, однак ці знахідки є нечисленними. Слід відзначити кам'яні шліфовані сокири (їх відомо в регіоні близько 30-ти), рідкісніші — крем'яні клиновидні сокири, кам'яні пласкі сокири та булави. Знаряддя праці репрезентовані крем'яними ножами, пластинчастими вкладаннями, скребачками, вістрями, кам'яними зернотерками, коваделками та розтирачами. Вироби з металу поодинокі — це пробійник, голка, ножі, рурчасті пронизки, округла бляха та браслет. Лише в одному похованні знайдено спіралеподібну підвіску зі срібла.

Господарство населення катакомбних культур Північно-Західного Причорномор'я було комплексним, скотарсько-землеробським за провідної ролі пастушого скотарства. Але порівняно незначна кількість поховань у Північно-Західному Причорномор'ї, їх периферійність, відсутність побутових пам'яток не дають можливості реконструювати економіку та господарство катакомбних племен регіону в повному обсязі. За відбитками на посуді з поховань можна говорити про те, що вирощувалися просо, ячмінь, овес, чина, пшениця-однозернянка та двозернянка (Кузьминова 1990, с. 263). Населення також знало полювання і збиральництво. Серед ремесел, якими володіло катакомбне населення, відзначимо гончарство, обробку каменю, кременю, дерева, шкіри, кістки, металу.

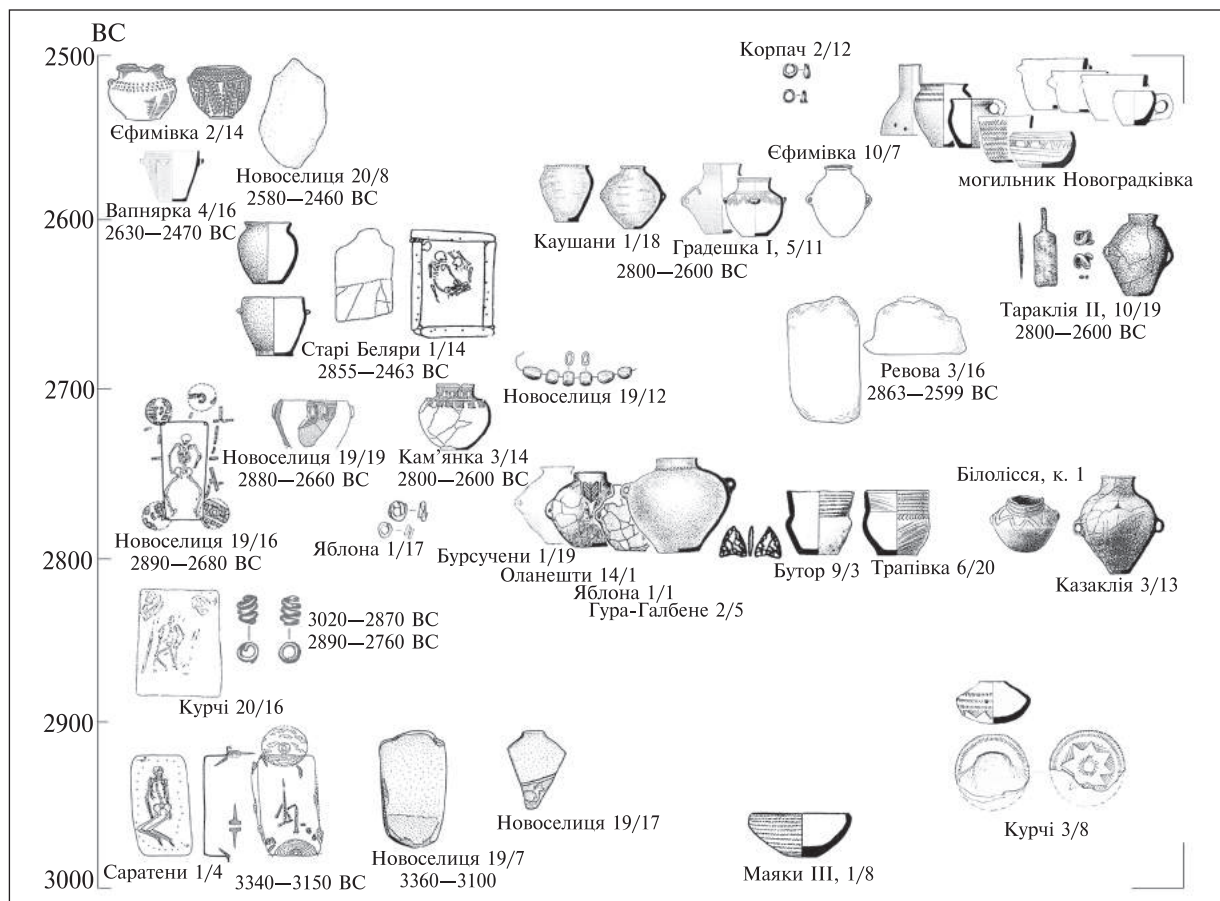

Рис. 5. Хронологічна позиція окремих артефактів раннього етапу будзацької культури (за даними стратиграфії та радіовуглецевого аналізу)

Загалом аналіз матеріалу дозволяє дійти висновку щодо відсутності даних для виділення особливої «одеської» групи пам'яток, як це передбачалося деякими дослідниками (Тошев 1991).

Незначна серія радіовуглецевих дат, що була отримана для Північно-Західного Причорномор'я, укладається в діапазон від 2580—2341 до 2267—1981 BC, що свідчить про пізніший характер пам'яток катакомбних культур Північно-Західного Причорномор'я порівняно з усім ареалом катакомбної культурно-історичної спільноти. Можна говорити про співіснування будзацького та катакомбного населення протягом другої половини III тис. до н. е.; фінал катакомбних культур у регіоні збігається з початковим етапом культурного кола Бабине близько XXII ст. до н. е.

Щодо напрямку зв'язків катакомбних племен, слід відзначити, що деякі (неординарні) риси ритуалу тяжіють до сходу (поховання з модельованими черепами), є кераміка й артефакти маницької катакомбної культури, культурної групи Перун. Особливо цікавими є знахідки, що мають аналогії в культурі кулястих

амфор, середньодніпровській культурі, культурі дзвоноподібних кубків. З колом епішнурових культур (та, можливо, культури кулястих амфор) пов'язана знахідка крем'яних сокир-тесел. Трапляється у поховальному інвентарі й будзацька кераміка. Можна констатувати різнобічні зв'язки катакомбного населення Північно-Західного Причорномор'я, але за інтенсивністю цих зв'язків катакомбні племена поступалися будзацьким. Загалом же матеріальна культура тяжіла до сусіднього Буго-Інгульського регіону, і це цілком зрозуміло й очікувано.

Населення Північно-Західного Причорномор'я в європейському контексті ранньої бронзової доби. Контакти населення Північно-Західного Причорномор'я наприкінці IV—III тис. до н. е. можуть бути реконструйовані на підставі аналізу кераміки й інших артефактів іншопольного походження, які було знайдено в похованнях регіону (рис. 3; 4; 9; 10). Іншою складовою вивчення міжкультурних взаємин є пам'ятки Південно-Східної та Центральної Європи, що відображають не тільки сам факт просування населення на захід, але й зв'язки його з місце-

вими культурами пізнього енеоліту — ранньої бронзової доби (Иванова 2013).

Пам'ятки усатівської культури пов'язані виключно з територією Північно-Західного Причорномор'я, хоча деякі дослідники відзначають знахідки кераміки усатівського типу в Румунській Молдові (Burtănescu 2002, p. 166), а також кількох усатівських поховань у складі могильника Дуранкулак у Болгарії (Дергачов 2004, с. 111). Можливо, усатівське населення брало участь у генезі культури Езеро (Nikolova 2000).

На території Болгарії, Румунії, Сербії та Угорщини відомо близько 200 розкопаних курганів ямної культури, де було знайдено понад 500 поховань. Ми вважаємо, що цей рух населення у західному напрямку пов'язаний саме з буджацькою культурою, а не з тими чи іншими територіальними групами ямної культурно-історичної спільноти. Підтвердженням цьому є й розташування регіону, і поховання Румунської Молдови та Північної Добруджі, поховальний інвентар яких має аналогії у буджацьких пам'ятках, демонструючи характерну буджацьку кераміку. Тому є досить вагомі підстави, щоб визнати провідну роль населення Північно-Західного Причорномор'я у формуванні анклавів ямної (і катакомбних) культур у Південно-Східній Європі.

У XXIX ст. до н. е. саме буджацьке населення починає просуватися на захід, досить ранні радіовуглецеві дати мають пам'ятки Подунав'я та Альфельду (Dani, Nepper 2006; Horváth 2011), а також пам'ятки з рисами ямної культури в Центральній Європі (Włodarczak 2010). На раннє проникнення ямного населення на територію Південно-Східної Європи вказують і дані відносної хронології. Характерною особливістю Балкано-Карпатського варіанта ямної культурно-історичної спільноти є тенденція до синкретизму, а також сприйняття місцевої кераміки та рис ритуалу, відповідних культурному оточенню. Можна окреслити тенденції розвитку контактів населення Північно-Західного Причорномор'я з синхронними культурами Балкано-Карпатського регіону. У Гірській Фракії ямні пам'ятки синхронні горизонту Езеро АІ, що дозволяє віднести їх до початку III тис. до н. е.; так само датуються поховання Добруджі та Північно-Східної Болгарії. Населення, що залишило кургани в центральній частині Північних Балкан, мешкало тут наприкінці РБВ I — початку РБВ II. Тим же часом датуються деякі поховання курганів на заході Нижнього Подунав'я, але в цьому ареалі ямна культура проіснувала довше. Виходячи з кераміки культури Коцофені (періодів II—III і III), поховальні комплек-

си цієї групи датуються РБВ II. Пам'ятки ямної культури Олтенії, розташовані в цьому ж ареалі, але на північному березі Дунаю, співвідносяться вже з ранньою фазою періоду РБВ III (Ніколова 2000). Радіовуглецеві дати пам'яток Потисся вказують на їх датування початком III тис. до н. е., причому проіснувала ямна культура тут досить довго, якщо враховувати знахідки в пізньоямних похованнях посудин місцевих культур Мако та Лівезіль, синхронних горизонту Глина III—Шнекенберг (Dani, Nepper 2006) та імпортом їх до ареалу ямної культури Степового Причорномор'я (Rassamakin, Nikolova 2008). Загалом ямні пам'ятки Балкано-Карпатського регіону відповідно до радіовуглецевих дат датуються в діапазоні 2950—2400 BC.

I. Панайотов запропонував виділити Нижньодунайський варіант ямної культури, до якого він відніс усі поховання Болгарії (Панайотов 1989). Особливістю цього варіанта, на думку дослідника, є поєднання ямних та автохтонних рис у поховальній обрядовості та інвентарі. Але така характеристика властива майже всім ямним пам'яткам, розташованим на території Південно-Східної та Центральної Європи. Тому, на наш погляд, слід об'єднати всі ці комплекси в Балкано-Карпатський варіант ямної культури, де окремі регіони мають свої особливості. Зв'язок ямного населення Балкано-Карпатського регіону та буджацької культури Північно-Західного Причорномор'я є досить виразним: у матеріальному комплексі буджацького населення виявлені кераміка й артефакти саме тих культур, в ареалах яких є ямні кургани.

Важливою складовою контактів є трансфер населенням Північно-Західного Причорномор'я (насамперед, буджацькими племенами) іншопольованих артефактів у сусідні регіони. З цим явищем, на наш погляд, може бути пов'язана поява посудин деяких типів з Карпатського регіону в ямних похованнях Дніпро-Бузького межиріччя, Донеччини, Криму та Кубані (Новотиторівська культура). Ймовірно, з ареалу буджацької культури до деяких територіальних груп ямної культурно-історичної спільноти надходили срібні прикраси.

Крім буджацьких, слід відзначити нечисленні пам'ятки катакомбного населення в Пруто-Карпатському регіоні, більшість з яких розташовані поблизу території Північно-Західного Причорномор'я; поодинокі поховання відомі також у Мунтенії. Датують їх, виходячи з дат основного ареалу катакомбної культурно-історичної спільноти, в діапазоні 2600—2200 BC (Burtănescu 2002, p. 485—486).

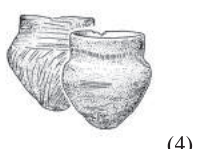

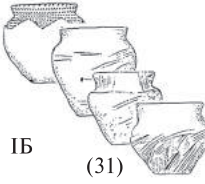
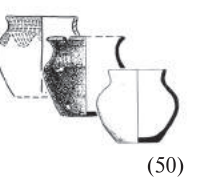

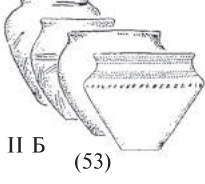
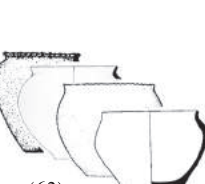

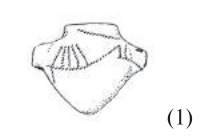

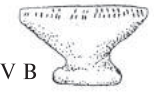

Південнобузький варіант (931 пох.)	Буджацька культура (2632 пох.)	Південнобузький варіант (931 пох.)	Буджацька культура (2632 пох.)
 IA (8)	 (4)	 III Б (5)	 (3)
 IB (31)	 (50)	 III Б	—
 II A (32)	 (4)	 IV A (9)	 (2)
 II Б (53)	 (63)	 IV A (2)	—
 III A (10)	 (1)	 IV Б (6)	 (43)
 III Б (15)	 (1)	 IV B (2)	—
		 VI (1)	—

Рис. 6. Порівняльний аналіз основних форм посуду південнобузького варіанта ямної КІС (за: Шапошнікова та ін. 1986) і кераміки буджацької культури Північно-Західного Причорномор'я (у дужках кількість знахідок)

Моделювання життєдіяльності населення Північно-Західного Причорномор'я в контексті «стрімких кліматичних змін». У цьому контексті пріоритет належить адаптивним можливостям населення Північно-Західного Причорномор'я, продуктивності степових регіонів і можливим (економічним) причинам міграцій. Загалом археологічні пам'ятки підтверджують присутність у Балкано-Карпатському регіоні населення, що прийшло сюди з території Надчорноморських степів, переважно з Північно-Західного Причорномор'я, але причини його

появи та характер відносин місцевих і прийдшлих племен пояснювалися дослідниками по-різному. Ми вважаємо, що кліматичні зміни (аридизація клімату) не були настільки негативними або катастрофічними для скотарського населення, як це традиційно уявляється в археологічних та історичних дослідженнях. Саме нові кліматичні умови потягли за собою розширення ареалу степової зони, призвели до формування достатньо стабільних екосистем, що сприяло успішному розвитку скотарства як основи економіки степових культур.

Як виявилось, населення Північно-Західного Причорномор'я було адаптоване до нових екологічних умов і не зазнало на собі негативних наслідків кліматичних змін — так зв. «події 5300 cal BP». Виконаний автором (у співавторстві з фахівцями) комплексний розгляд різних аспектів палеоекологічних умов Північно-Західного Причорномор'я в середньому голоцені та їх оцінка з позицій життєдіяльності стародавньої людини дозволили зробити певні висновки, що стосуються її адаптації до кліматичних аномалій впродовж досить тривалого хронологічного періоду (Иванова, Киосак, Виноградова 2011).

Для розуміння ситуації треба встановити, у якому стані була екосистема — стабільному чи кризовому. Стосовно теми роботи цей чинник має значення для реконструкції можливих причин міграцій племен буджацької культури на захід. У першому випадку переміщення населення може пояснюватися економічними факторами (пошук джерел сировини, торговельних партнерів), у другому — це може бути пошук виходу з кризи, пов'язаної з кліматичними й екологічними змінами (аридизація клімату, погіршення кормової бази, наслідок перевипасу тощо)⁴. Щільність населення Причорноморського степу в різні періоди встановлена С.Ж. Пустоваловим (Пустовалов 1999). Побудова декількох моделей показала, що навіть за критичнішої ситуації (низької врожайності сухих пасовищ) Степ міг прогодувати більше населення, ніж там, імовірно, проживало. Отже, констатуємо відсутність надлишку населення як передумову для економічної та екологічної кризи. Аридизація клімату Причорноморських степів (і пов'язані з нею трансформації) не могла бути основною причиною просування населення ямної культури до Балкано-Карпатського регіону, де, до речі, відбувалися ті само кліматичні зміни, що й у степовому Причорномор'ї (Кременецкий 1991, с. 103).

Навпаки, наслідки «події 4200 cal BP» виявилися зовсім іншими і за силою, і за характером, і за наслідками, ніж попередня кліматична аномалія. Замість трансформації культур та активізації культурно-історичних процесів, розквіту економіки нового типу — ми можемо фіксувати культурний колапс, одночасний фінал цілої низки культур. Залишки населення раннього бронзового віку були поглинуті новим культурним

утворенням (дніпро-прутська бабинська культура), причому, швидше за все, можна говорити про певну «мілітаризацію» цього суспільства, зміну культурних цінностей і життєвої парадигми (Литвиненко 2009), що могло бути віддаленим наслідком кліматичної катастрофи. Кліматичні зміни в посткатакомбний час фіксуються на значній території південноруських степів (Борисов, Мимоход, Демкин 2011, с. 144—154).

Слід розглянути проблему *впливу трансгресій і регресій* на економіку та господарство населення. Рівень морського басейну залежить від випаровуваності, літніх і зимових температур і опадів, притоку поверхневих вод і розвантаження підземних вод. При цьому рівень моря «запізнюється» порівняно з глобальними температурними змінами: спочатку змінюється температура повітря, потім постійний водостік і лише через триваліший проміжок часу істотно змінюється рівень моря. Тому за трансгресії та регресії відбуваються поступові та досить тривалі зміни в ландшафті, рельєфі, характері рослинності (Гольєва 2000, с. 13—15). Ймовірно, евстатичні коливання Чорного моря прямо чи опосередковано впливають на археологічні джерела регіону, визначаючи як топографію археологічних пам'яток, існування доріг у різні періоди, так і сприяючи перекриттю залишків поселенських або поховальних пам'яток муловими відкладеннями або ж їх затопленню. Але сам факт регресій і трансгресій (якщо останні не носять характеру катастроф) не є однозначно негативним чи позитивним чинником для економічного життя стародавніх суспільств.

Насамкінець можна констатувати, що головна особливість культурно-економічної еволюції окремих культурних спільнот минулого (перш за все, буджацької культури, меншою мірою — катакомбних культур) полягає в тому, що якісно новий виток розвитку припадає на епохи, на перший погляд, несприятливих природних умов, виражених у стрімких кліматичних змінах (аридизація, «подія 5300 cal BP») і регресій Чорноморського басейну (Хаджибейська регресія). Однак можна дійти висновку, що аридизація клімату, яка наступила при цьому, усупереч поширеним уявленням не мала негативних наслідків для населення пізнього енеоліту — ранньої бронзової доби. Кліматичні зміни не могли бути причиною вимушеної міграції буджацького населення на захід, до того ж зростання населення, наявність імпортованих артефактів і досить численних виробів з металу також не підтверджують кризи економіки. Ці дані дозволили побачити інші причини руху буджаць-

⁴ Зазначимо дуже важливі в цьому контексті розробки фахівців для інших історичних епох (Гаврилюк, 1989, с. 17—24; Крадин 1996, 2001; Гаврилюк 1999; Сергеева 2006)

Рис. 7. Основні характеристики пізнього етапу буджацької культури

ких племен на захід, які пов'язані з розвитком економічних зв'язків, а також виявити високі адаптивні можливості населення Північно-Західного Причорномор'я на той час.

Причини та характер міграцій до Балкано-Карпатського регіону, можливі шляхи просування населення в нові регіони слід розглядати, враховуючи існуючу кореляцію між розташуванням пам'яток і наявністю родовищ кольорових металів. Відсутність таких родовищ у Північно-Західному Причорномор'ї дає підстави вважати імпортом самі вироби або ж сировину (на відміну від кераміки, яка може бути виготовленою і місцевим майстром). Тому розгляд морфології та технологічних схем, які застосовуються при виготовленні металевих артефактів, а також їхнє картографування дозволили реконструювати найважливіші торговельні шляхи населення Північно-Західного Причорномор'я у ранньому бронзовому віці. Особливе значення мало не тільки картографування поховань з металевими виробами, але й співвідношення їх з металургійною базою — конкретними копальнями та рудопроявами — можливими джерелами сировини, звідки кольорові та дорогоцінні метали могли надходити до ареалу буджацької культури.

Виникнення синкретичних ямних анклавів у різних місцевостях Балкано-Карпатського

ареалу (Иванова 2014) могло бути пов'язане з просуванням до джерел металів і встановленням не лише тісних контактів з місцевим населенням (що відбилося в похоронних обрядах), але й відносин обміну природними ресурсами. Процес розселення був поступовим і поетапним, у ньому брали участь порівняно невеликі групи населення, в яких домінували, судячи з даних антропології, особи чоловічої статі. Це і визначило включення мігрантів не тільки в економічне, а й у соціальне життя населення місцевих культур — імовірно, багато в чому через шлюбні зв'язки. Місцева кераміка, інколи риси місцевого поховального ритуалу в ямних похованнях свідчать про синкретизм як одну з характерних рис Балкано-Карпатського варіанта ямної культурно-історичної спільноти. Ще однією особливістю був зв'язок між анклавами, а також з вихідною територією — Північно-Західним Причорномор'ям.

На наш погляд, ранні дати проникнення носіїв ямної культури на північ Балкан і до Альфельду (Черных, Авилова, Орловская 2000; Ніколова 2000; Dani, Nepper 2006) говорять про те, що відомі поховальні пам'ятки маркують торговельні шляхи, які були направлені в два металургійні регіони — тисо-трансильванський і нижньодунайсько-фракійський. Цей рух не можна розцінювати як міграцію під впливом «неспри-

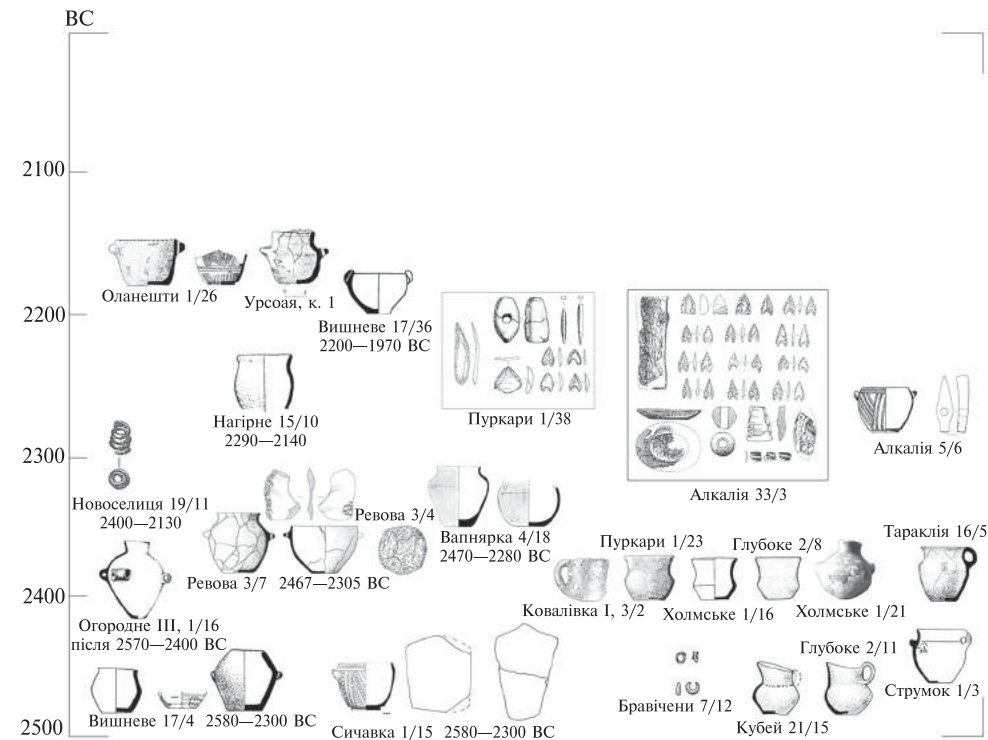

Рис. 8. Хронологічна періодизація окремих артефактів пізнього етапу буджацької культури (за даними стратиграфії і радіовуглецевого аналізу)

ятливих» кліматичних умов хоча б тому, що максимум аридизації настає значно пізніше, ніж починається проникнення ямного населення на захід. Буджацька культура Північно-Західного Причорномор'я і ямна культура Балкано-Карпатського регіону існують паралельно та взаємопов'язано. Ніщо не свідчить про кризові ситуації, які змусили б буджацькі племена залишити свої території і переселитися до нових регіонів. Зміни клімату, перехід його в посушливу фазу був тим доволі сприятливим тлом, на якому розвивалося й адаптувалося до навколишнього середовища ямне населення різних географічних ареалів степової зони Південно-Східної Європи. Не було воно витіснене й катакомбним населенням, адже просування до Балкано-Карпатського регіону почалося задовго до появи племен катакомбної культурно-історичної спільноти в Північно-Західному Причорномор'ї. Навпаки, зв'язки між населенням Трансильванії і енеолітичними племенами Північного Причорномор'я простежують ще з середини V тис. до н. е. Дослідники припускають існування в цей час різного роду контактів, зокрема і торговельних, а також двосторонніх локальних переселень та міграцій, які тривали і в бронзовому віці (Gogâltan, Ignat 2011, р. 36–37). У сукупності ці дані дають нам підставу переглянути роль Трансильванії не тільки як транзитної дороги в Альфельд, але і як можли-

ву мету просування ямних племен. Ми вважаємо, що встановлення торговельних зв'язків і формування торговельних шляхів були основними стимулами руху носіїв буджацької культури до Балкано-Карпатського ареалу та в окремі регіони Центральної Європи, а метали — основним аттрактором. Є достатньо підстав вважати, що на той час мала місце не навала «курганних культур» у західному напрямку, а торговельна колонізація, в основі якої були торгівля та обмін природними ресурсами — сіллю і металами (мідь, срібло). Носії усатівської і буджацької культур Північно-Західного Причорномор'я виділяються на тлі оточення наявністю металевих артефактів з джерел балкано-карпатського походження. Вони їх могли отримати тільки в результаті обміну/торгівлі, і ми вважаємо, що існував товар (або обмінний еквівалент), який населення регіону могло запропонувати в обмін на вироби з металу, зливки або руду, і ним була сіль.

Природні ресурси Південно-Східної Європи та Північно-Західного Причорномор'я як обмінні еквіваленти. В металоносних регіонах Південно-Східної і Центральної Європи, де було знайдено ямні поховання, гідних еквівалентів (пов'язаних своїм походженням з культурами Північно-Західного Причорномор'я) металу та руди не виявлено. Судячи з даних археології та етнології, сіль часто виступала предметом

Буджацька культура	Гліна III—Шнекенберг	Мако—Косиги—Чака	Шомодьвар—Вінковці	Балкано-Дунайський Пруто-Карпатський регіони
				
				
				
				
				
				
				
				
				
				
				

Рис. 9. Паралелі в буджацькій кераміці та кераміці культур Карпато-Дунайського регіону другої половини III тис. до н. е.

обміну, а наявність соляних джерел мала величезне значення — як для процесів життєдіяльності людини, так і для розвитку економіки та торгівлі давніх суспільств. З видобутком солі пов'язують і розвиток обмінно-торговельних відносин уже в неоліті, оскільки є археологічні підтвердження того, що вже в цей час штучно сформовані соляні брикети стандартних форм і розмірів слугували обмінним еквівалентом (Tasič 2000; Milisauskas 2002, p. 210).

Ми вважаємо, що буджацькі (та усатівські) племена постачали товар, який не міг зберег-

тися, будучи при цьому цінним за будь-якої історичної епохи, а саме — сіль. Носіями буджацької культури була створена торговельна мережа, що охопила практично всю територію Південно-Східної Європи. Основним імпортом була мідна руда та вироби з неї, срібні прикраси, а також деякі «екзотичні» товари з Передньої Азії і Східного Причорномор'я, що особливо проявилось в усатівському поховальному інвентарі. Ймовірно, частина імпортованих виробів розповсюджувалася в інші регіони ямної культурно-історичної спільноти, що під-

тверджується знахідками в цих областях срібних скроневих підвісок.

Насиченість Північно-Західного Причорномор'я пам'ятками різних археологічних культур традиційно пояснювали його функцією «сполучної ланки» на час руху населення на Балкани, до джерел металу. Але роль тих чи інших Карпато-Балканських родовищ у різні історичні періоди змінювалася (Рындина 1993, с. 40), а тому могли існувати й інші шляхи доставки металів (наприклад, «лісостеповим коридором»), минаючи Північно-Західне Причорномор'я, до того ж слід враховувати використання родовищ в інших регіонах Східної Європи (Каргали, Донбас). Але «міст Схід–Захід» функціонував стабільно (Manzura 1993) і пов'язаний він був, на наш погляд, з обміном природними ресурсами. Іншим торговельним напрямком була Північ з торговельними шляхами уздовж Дністра та Прута, що пов'язували усатівське населення з трипільським, а Степ — з Лісостепом.

Цілком імовірно, що Північно-Західне Причорномор'я слід визнати унікальним природним об'єктом, грандіозним районом солевидобутку, освоєння якого сприяло процесам культуригенези в різні історичні епохи. І саме кліматичні зміни (аридизація клімату) впродовж не лише раннього бронзового віку, а й за інших епох (аж до пізнього Середньовіччя) сприяли освоєнню мешканцями природних ресурсів і включенню останніх у процеси обміну та торгівлі.

Висновки. Інтеграційні процеси в пізньому енеоліті призвели до формування буджацької культури на основі місцевого, протобуджацького, горизонту. Серія радіовуглецевих дат дозволяє датувати її в діапазоні 3100—2200 BC. В усатівському матеріальному комплексі відомі імпорти (метали, прикраси), що походять з Південно-Східної Європи та Східного Середземномор'я, але усатівські пам'ятки поза ареалом проживання майже не знайдено. Буджацьке населення, імовірно, наслідувало не тільки культурні зв'язки з Балкано-Карпатським регіоном, джерелом металів, але й деякі традиції металообробки. Катакомбні поховання здебільшого розташовані на прилеглий території (Пруто-Карпатський регіон) і при цьому нечисленні (близько двох десятків). Лише буджацьке населення поширилося далеко на захід і південний захід, залишивши синкретичні поховальні комплекси на теренах сучасних Румунії, Болгарії, Сербії, Угорщини, поодинокі пам'ятки зафіксовано в Нижній Австрії, Середній Німеччині, Польщі. Подальше просування на захід характеризується появою поховань

з місцевою керамікою в речовому супроводі та деякими місцевими традиціями в поховальному обряді. Цілком слушно виділити Балкано-Карпатський варіант ямної культури з певними регіональними особливостями.

Аналіз катакомбних комплексів продемонстрував, що вони є західною периферією катакомбної культурно-історичної спільноти та відокремлювати їх в окрему «одеську» групу (Тошев 1991) немає підстав. Незначна серія радіовуглецевих дат укладається в другу половину III тис. до н. е., вказуючи на пізніший характер пам'яток, ніж на сході.

Залучення не лише археологічного матеріалу, але й даних природних наук, дозволило встановити, що аридизація клімату, усупереч поширеним уявленням, не мала негативних наслідків для місцевого населення періодів пізнього енеоліту — раннього бронзового віку. Зміна екологічних умов мала наслідком розширення ареалу степів (зокрема і в Подунав'ї), зростання кормової бази для рухливого скотарства. Ці зміни сприяли не тільки формуванню нових для цієї території моделей господарської адаптації, широкому освоєнню степів, але й формуванню торговельних шляхів, побудові масштабної торговельної мережі, що зв'язала Північно-Західне Причорномор'я як із заходом (Балкано-Карпатський регіон), так і (меншою мірою) зі сходом, з ареалом Азово-Чорноморських степів.

Роль населення Північно-Західного Причорномор'я в обмінних операціях з сусідніми регіонами визначена природною унікальністю регіону проживання: тут видобуток солі не вимагає ні додаткових операцій (випарювання), ні допоміжних природних ресурсів (дерева). Анклави ямної культури Балкано-Карпатського регіону маркують торговельні шляхи, які були направлені в два металургійні регіони — тисо-трансильванський і нижньодунайсько-фракійський.

Особливе місце в цих процесах слід відвести племенам буджацької культури, які проникли в різні регіони Балкан, Прикарпаття та Центральної Європи. Можливо, крім металу, з Балкано-Карпатського ареалу буджацьким населенням була отримана ідея возу, роль якого в обмінних операціях природними ресурсами важко переоцінити. Просунувшись до Південно-Східної Європи, населення Північно-Західного Причорномор'я не лише отримало необхідну сировину, знання та навички його обробки, але й мало деякий вплив на аборигенів, будучи посередником у поширенні тих чи інших традицій чи артефактів, а та-

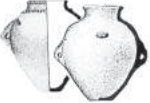

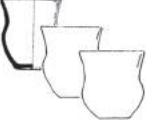
Буджацька культура	Моравська група	Середньо-германська група	Підкарпатська культура	Шнурові традиції
				+
				+
				
				+
				+
				
				
				
				+
				+
				+

Рис. 10. Кераміка із буджацьких поховань і її паралелі в культурах шнурової кераміки, друга половина III тис. до н. е.

кож виступаючи каталізатором культурно-історичних процесів протягом III тис. до н. е.

Розгляд археологічної ситуації на тлі кліматичних коливань дозволив створити нову коректну модель культурно-історичних процесів, що мали місце в Південно-Східній Європі в IV—III тис. до н. е., дати оцінку і міграцій (як торговельної колонізації нових територій), і адаптаційних можливостей давнього населення Північно-Західного Причорномор'я.

р'я, охарактеризувати провідну роль природних ресурсів та торгівлі в культурно-історичних процесах. Особливістю історико-культурного розвитку регіону наприкінці IV—III тис. до н. е. є зв'язки його населення з іншопольтурним оточенням, переважно, Карпато-Подоунав'я. Контакти проявляються в двох аспектах — імпортах у Північно-Західному Причорномор'ї і наявності поховань, знайдених на інших територіях.

- Борисов А.В., Мимоход Р.А., Демкин В.А.* Палеопочвы и природные условия южнорусских степей в посткатакомбное время // КСИА. — 2011. — 225. — С. 144—154.
- Бочкарев В.С.* Эпоха бронзы в степной и лесостепной Евразии // История татар с древнейших времен / Народы степной Евразии в древности. — Казань, 2002. — Т 1. — С. 46—68.
- Гаврилюк Н.А.* Домашнее производство и быт степных скифов. — К., 1989.
- Гаврилюк Н.А.* История экономики степной Скифии VI—III вв. до н. э. — К., 1999.
- Гимбутас М.* Цивилизация Великой Богини: мир Древней Европы. — М., 2006.
- Гольева А.А.* Взаимодействие человека и природы в Северо-Западном Прикаспии в эпоху бронзы // Тр. ГИМ. — 2000. — Вып. 120. — С. 10—30.
- Демченко Т.И.* Сосуд в виде птицы с территории Пруто-Днестровского междуречья // Stratum plus. — 2013. — № 2. — С. 141—168.
- Дергачев В.А.* Два этюда в защиту миграционной концепции // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 188—236.
- Дергачов В.О.* Пізній період Трипільської культури // Енциклопедія трипільської цивілізації. — К., 2004. — С. 109—114.
- Иванова С.В.* Культурно-исторические контакты населения Северо-Западного Причерноморья в раннем бронзовом веке: Запад—Восток // Stratum plus. — 2013. — № 2. — С. 199—258.
- Иванова С.В.* Балкано-Карпатский вариант ямной культурно-исторической области // РА. — 2014. — № 2. — С. 5—20.
- Иванова С.В.* «Протобуджакский горизонт» Северо-Западного Причерноморья // Stratum plus. — 2015. — № 2. — С. 275—294.
- Иванова С.В., Киосак Д.В., Виноградова Е.И.* Модели жизнедеятельности населения Северо-Западного Причерноморья и климатические аномалии (6200—2000 лет до н. э.) // Stratum plus. — 2011. — № 2. — С. 101—140.
- Каменский А.Г.* Результаты спектрального и металлографического исследования металлических предметов из памятников эпохи бронзы с территории Молдовы // Яровой Е.В. Курганы энеолита-бронзы Нижнего Поднестровья. — Кишинев, 1990. — С. 247—258.
- Клейн Л.С.* Рец. на: Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. — МАСП. — Одесса, 1970. — Вып. 6. // СА. — 1975. — № 1. — С. 297—304.
- Коробкова Г.Ф., Рысин М.Б., Шапошникова О.Г.* Проблемы изучения древнеямной культурной общности в свете исследования Михайловского поселения // Stratum plus. — 2005—2009. — № 2. — С. 10—267.
- Крадин Н.Н.* Империя Хунну. — Владивосток, 1996.
- Крадин Н.Н.* Империя Хунну. — М., 2001.
- Кременецкий К.В.* Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. — М., 1991.
- Круц С.І.* Антропологічний склад населення // Давня історія України. — К., 1997. — Т. 1. — С. 374—383.
- Кузьминова Н.Н.* Палеоботанический и палинологический анализы материалов из курганов Нижнего Поднестровья // Яровой Е.В. Курганы энеолита—эпохи бронзы Нижнего Поднестровья. — Кишинев, 1990. — С. 259—265.
- Литвиненко Р.О.* Культурне коло Бабине (за матеріалами поховальних пам'яток). Автореф. дис. ... докт. істор. наук. — К., 2009.
- Монгайт А.Л.* Археологические культуры и этнические общности // Народы Азии и Африки. — 1967. — № 1. — С. 53—76.
- Николова Л.* Ямная культура на Балканах (Динамика структуры погребального обряда и соотношение с другими культурами ранней бронзы) // Stratum plus. — 2000. — № 2. — С. 423—458.
- Панайотов И.* Ямната культура в Българските земи. — София, 1989.
- Пустовалов С.Ж.* До реконструкції динаміки чисельності степового населення України за матеріалами курганних могильників (енеоліт — пізні кочовики) // Наукові записки НаУКМА. Теорія та історія культури. — 1999. — Вып. 13. — С. 17—32.
- Рындина Н.В.* Древнейшее металлообрабатывающее производство Юго-Восточной Европы (истоки и развитие в неолите-энеолите). Автореф. дис. ... докт. истор. наук. — М., 1993.
- Сергеева О.В.* Палеодемографические оценки численности населения эпохи поздней бронзы в Саратовском Поволжье // Археология Восточноевропейской степи. — Саратов, 2006. — Вып. 6. — С. 132—140.
- Тоцев Г.Н.* Западный ареал памятников катакомбной культуры // Катакомбные культуры Северного Причерноморья. — 1991. — С. 85—101.
- Черных Е.Н., Авилова Л.А., Орловская Л.Б.* Металлургические провинции и радиоуглеродная хронология — М., 2000.
- Черняков И.Т.* Культурно-хронологическое своеобразие памятников эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тез. докл. конф. — Донецк, 1979. — С. 8—10.
- Шапошникова О.Г., Фоменко В.Н., Довженко Н.Д.* Ямная культурно историческая область (южнобугский вариант). — К., 1986.
- Burtănescu F.* Epoca timpurie a bronzului între Carpați și Prut. — București, 2002.

- Dani J., Nepper I.* Sarretudvari Órhalom Tumulus Grave from the Beginning of the EBA in Eastern Hungary // *Communicationes archæologicæ Hungariæ*. — 2006. — P. 29–63.
- Gogâltan F., Ignat A.* Transilvania și spațiul nord-pontic. Primele contacte (4500–3500 a. Chr.) // *Tyragetia. Serie nouă* — 2011 — Vol. V [XX]. — № 1. — P. 7–38.
- Harrison R.J., Heyd V.* The Transformation of Europe in the Third Millennium BC: The Example of ‘Le Petit Chasseur I+III’ (Sion, Valais, Switzerland) // *Præhistorische Zeitschrift* — 2007. — Vol. 82, № 2. — P. 129–214.
- Horváth T.* Hajdúnánás–Tedej–Lyukas-halom. An Interdisciplinary Survey of a Typical Kurgan from the Great Hungarian Plain Region: a Case Study (The revision of the kurgans from the territory of Hungary) // *British Archaeological Report. International Series*. — 2011. — Vol. 2238. — P. 71–131.
- Manzura I.* The East-West Interaction in the Mirror of the Eneolithic and Early Bronze Cultures in the Northwest Pontic // *Revista archeologica*. — 1993. — № 1. — P. 23–54.
- Milisauskas S.* European Prehistory: a survey. — New York, 2002.
- Nikolova L.* Social Transformations and Evolution in the Balkans in the Fourth and Third Millennia BC // *Reports of Prehistoric Research Projects*. — Salt Lake City, 2000. — Vol. 4. — P. 1–8.
- Rassamakin Y.Ya., Nikolova A.V.* Carpathian Imports and Imitations in Context of Eneolithic and Bronze Age of the Black Sea Area // *Import and Imitation in Archeology*. — Langenweibach, 2008. — P. 51–88.
- Tasič N.* Salt Use in Early and Middle Neolithic of the Balkan Peninsula // *British Archaeological Report. International Series*. — 2000. — Vol. 854. — P. 35–40.
- Włodarczak P.* Dunajski szlak kultury grobów jamowych a problem genezy kultury ceramiki sznurowej // *Mente et rutro. Studia archeologica Johanni Machnik viro doctissimo octogesimo vitae anno ab amicis, collegis et discipulis oblata*. — Rzeszów, 2010. — S. 299–325.

Надійшла 08.10.2015

C.V. Иванова

КУЛЬТУРНО-ИСТОРИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ В СЕВЕРО-ЗАПАДНОМ ПРИЧЕРНОМОРЬЕ (конец IV—III тыс. до н. э.)

Интеграционные процессы в Северо-Западном Причерноморье в позднем энеолите привели к формированию буджакской культуры на основе предшествующего энеолитического горизонта. О местном, а не пришлом ее происхождении свидетельствуют и антропологические данные. Буджакская культура являлась составной частью ямной культурно-исторической общности, выделяясь специфическими чертами, на формирование которых оказали влияние контакты с общностями Балкано-Карпатского и центральноевропейского ареалов. Смена европейских культур определяла динамику взаимосвязей в разные хронологические периоды. В меньшей степени в ней проявляется восточное направление контактов.

Именно Северо-Западное Причерноморье было исходной территорией, откуда ямное (буджакское) население начало движение в западном направлении. Анализ материала не подтверждает концепцию о нашествии «курганной культуры» с востока на запад и его деструктивный характер: переселение на новые территории было постепенным и мирным. Выделен Балкано-Карпатский вариант ямной культуры, в материальном комплексе которого отразились связи с местным населением. Катакомбные культуры Северо-Западного Причерноморья, напротив, связаны с восточными (исходными) территориями, и лишь небольшая группа погребений в Карпато-Прутском регионе отражает западные контакты.

Рассмотрение археологической ситуации на фоне климатических колебаний позволило автору создать новую корректную модель культурно-исторических процессов, имевших место в Юго-Восточной Европе в IV—III тыс. до н. э., дать оценку и миграций (как торговой колонизации новых территорий), и адаптационных возможностей древнего населения Северо-Западного Причерноморья, охарактеризовать ведущую роль природных ресурсов и торговли в культурно-исторических процессах.

S.V. Ivanova

CULTURAL AND HISTORIC PROCESSES IN NORTH-WEST AREA OF THE BLACK SEA (the late 4th and the 3rd millennia BC)

The integration processes in north-west area of the Black Sea in the Late Copper Age led to the formation of Budzhak culture based on the previous Copper Age horizon. This culture's not arrived, but local origin is evidenced also by anthropological data. Budzhak culture was an integral part of Yamna cultural and historical community, distinguishing with its specific features which were influenced by the contacts with communities in Balkan-Carpathian and Central European areas. Replacement of European cultures determined the dynamics of interrelations in various chronological periods. Eastern direction of contacts is revealed in lesser degree.

It was the north-western area of the Black Sea which was the territory of departure for Yamna (Budzhak) community to the west. The analysis of the materials does not confirm the conception according to which «Kurgan cultures» invaded from

the east to the west in destructive manner, on the contrary, the migration to the new territories was gradual and peaceful. The Balkan-Carpathian variant of Yamna culture is singled out and the relations with local population reflected in the material assemblage are traced. Catacomb cultures of north-west area of the Black Sea, on the contrary, are related to the eastern (initial) territories, and only a small group of burials in the Carpathian-Prut region reflects the western contacts.

Viewing the archaeological situation at the background of the climatic fluctuations allowed the author to create a new model of cultural and historic processes in South-Eastern Europe in the 4th and the 3rd millennia BC, to evaluate both migrations (as trade colonization of new territories), and adaptive capacities of the ancient population of the North-West Black Sea area, and to describe the leading role of natural resources and trade in cultural and historic processes.

С.Д. Крижицький

ОСНОВНІ ПІДСУМКИ РОЗКОПОК У МАЛОВИВЧЕНИХ ЧАСТИНАХ ОЛЬВІЙСЬКОГО ГОРОДИЩА

Статтю присвячено публікації головних результатів пошукових розкопок, що провадилися у другій половині минулого століття Ольвійською експедицією Інституту археології АН УРСР.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, архітектурно-будівельні залишки, музесфікація, перспективні археологічні дослідження.

У 1950—1980-ті рр. експедицією ІА АН УРСР на Ольвійському городищі було проведено цикл розвідувальних розкопок. Частина з них була продовжена і в подальшому, що дозволило отримати масштабні комплексні результати, які знайшли відносно повне відображення в літературі. Це дослідження Центрального кварталу в районі агори, розпочаті ще Л.М. Славним у 1956 р. (Славин 1964; 1975) і продовжені з 1972 до 1979 рр. Н.О. Лейпунською (Крижицький 2012, с. 42—62; Крыжицкий, Лейпунская 2014), дослідження Н.О. Лейпунської західних воріт міста (Крыжицкий, Лейпунская 1988) і житлових кварталів на ділянці «НГС-с» (Крыжickij, Lejrunskaja 2010), а також розкопки А.С. Русяєвої Західного теменосу (ДТОП 2006). Ще дві ділянки — «Р-25» (В.В. Крапівина, А.В. Буйських), що розташовується на південному сході римської цитаделі, і «Т-3» (В.І. Назарчук) у центрі терасної частини міста, — перебувають на стадії польової роботи й узагальнюючі видання отриманих тут результатів тільки плануються.

Інша частина розвідувальних розкопок з різних причин (головним чином через малу перспективність та недостатнє фінансування) подальшого розвитку не отримала, і розкопки на

цих ділянках були припинені, а робота експедиції переорієнтована на охоронні дослідження здебільшого в тих місцях городища, яким загрожувало руйнування силами природи. Були закриті розкопки в північно-західному куті городища (ділянка «СЗ»), на продовженні Головної поздовжньої вулиці на північ від ділянки «АГД» (ділянка «В-V»); на центральній височині Верхнього міста (ділянка «Р-19»); розкопки в центрі (ділянка «НГЦ») і на північ від центру (ділянка «НГС-ю») в Нижньому місті; розкопки в терасовій частині Ольвії (ділянки «Т-1», «Т-2») (рис. 1).

Проте і на цих ділянках у ході робіт було зроблено варті уваги спостереження, які в комплексі дозволяють поточнити низку спостережень стосовно історичної топографії міста й отримати уявлення про стратиграфію і будівельні залишки на ділянках городища, що раніше не досліджувалися. Метою цієї публікації є коротка характеристика отриманих результатів робіт і визначення можливих найбільш перспективних напрямків проведення розкопок цих ділянок у майбутньому¹.

¹ Ця публікація — доповнення до виданих раніше робіт, присвячених перспективам дослідження та збереження архітектурно-будівельних об'єктів Ольвії (Крыжицкий 1999; 2004; 2005; 2007; Крижицький 2001).